

השדרה הראשונה בתל אביב

השדרה מתמשכת לאורך 1.8 ק"מ ומחברת בין הגרעין ההיסטורי של אחוזת בית, מקום היווסדה של העיר, לבין מתחם התרבות החשוב במדינה, כיכר התזמורת ובית הבימה. לאורך השדרה משתקפת הארכיטקטורה התל אביבית לדורותיה, פיסול חוצות, אופנה ותרבות פנאי. בשדרה פועל מרכז העסקים הראשי של המדינה, ולאחדים מבתיה נודעת חשיבות היסטורית לאומית. מאמר זה יתמקד בקטע של השדרה הראשונה מרחוב יהושע התלמי עד רחוב נחלת בנימין.

בכ' בניסן טרס"ט (1909) נערך טכס הגרלת מגרשים על חולות כרם ג'באלי צפונית ליפו, ושכונה עברית חדשה נולדה. את השכונה ייסדה אגודת "אחוזת בית" שהתארגנה על מנת לבנות מרכז עירוני עברי בסגנון אירופאי על פי עקרונות חדשניים של ערי גנים שפותחו באירופה. בין מייסדי השכונה נתגלעו חילוקי דעות רבים בנושאים כגון מיקום הרחוב הראשי, רוחב הרחובות ועוד. הצעתו של עקיבא אריה וויס לנטוע גן ציבורי נותרה ללא תגובה. הבתים נבנו במהירות ועד 1910 הושלמו כחמישים בתים. בשנה זו הוחלט להחליף את שם השכונה מאחוזת בית לתל-אביב. השם נבחר בהשראת ספרו של הרצל משנת 1902 "אלט נויילנד" שترגמו לעברית הוא "תל-אביב".

למרות שהשכונה נוסדה על פי עקרונות ערי גנים לא הוקצה מראש שטח לשדרה והיא נולדה במקרה. מייסדי השכונה נאלצו להתמודד עם יישור הגבעות החוליות שעליהן תוכננה השכונה. על מנת להכשיר את הקרקע לבנייה שפכו הפועלים את החול לתוך עמק שהיה בין הגבעות. וכך נכתב בספר תל אביב בעריכת א. דרויאנוב: "והואיל ועמק זה, שנתמלא חול תחוח, לא יכול לשמש מקום לבנין בתים, הוקצה לפי תכניתו של גולדמן - לשדרה של אילנות, וזוהי תחילתן של שדרות-רוטשילד". הרעיון לנטוע בשטח זה שדרה תאם את חזון המייסדים להקים עיר גנים. ביום כ"ג כסלו תרע"א, קבע ועד השכונה שהאדונים מרדכי בן הלל הכהן ומאיר דיזנגוף יכתבו מכתב לברון רוטשילד "על דבר זה שיקראו את הבולבר בשמו". הברון בנימין אדמונד דה רוטשילד, הברון שזכה בכינוי "אבי הישוב" ו"הנדיב הידוע", השקיע מיליוני פרנקים במפעלי התיישבות בארץ ישראל.

השדרה הראשונה הותרעה מהמגרש הגובל בשכונת אוהל משה מדרום ועד מגדל המים מצפון, שניצב על שטח ריק, לימים רחוב נחלת בנימין. הנטיעות הראשונות שהחלו בשנת 1910 כללו שלוש שורות עצים: תמר, דקל וושינגטוניה, ארוקריה ובננה. גדר ובה שערי עץ הוקמה ללא תשלום על ידי הקבלנים וילסון ושלוש, הוצבו ספסלים ואף נפתח הקיוסק הראשון בקרן הרחובות הרצל והשדרה. למרות האיסור להקמת בתי עסק בשכונה, הצרכים גברו על החוקים ולאחר וויכוחים נוקבים הותר ועד השכונה הקמת "מבנה עץ גודלו שני מטרים רבועים והותר למכור בו משקאות קרים אך לא חריפים". ב-1913 הקיוסק הרחיב את פעילותו, סביבו הוצבו כיסאות והוא שימש כמקום בילוי. מול הקיוסק הותקן הפנס הראשון שרבים באו לחזות מדיי ערב בפלא של הדלקתו. את הפלא הזה מתאר נחום גוטמן בסיפורו "פנס ראשון": "אז פתח יחיה בימינו את בורג הנפט ושמאלו מחזיקה בגפרור דולק. אור ירוק נכנס והתפשט על פני הרשת הקטנה שבפנס...". ב-1914 הותקנה גדר אבן נאה ושער כניסה רחב מבטון נבנה בכניסה לשדרה מכיוון רחוב הרצל, וכך נולד הגן הציבורי הראשון של תל-אביב.

השדרה הפכה למרכז חברתי, אנשים נהגו לטייל לאורכה בימי שבת ומועד לבושים בגדים חגיגיים. על אחד הספסלים התארגן "פרלמנט" לדיונים בנושאים ברומו של עולם. אחד הרעיונות שהתגבשו אצל כמה מייסדי השכונה היה להקים בית כנסת מפואר ליד מגדל המים, אולם אחרים טענו כי בולבר שבו מטיילים וצועקים, לא מתאים. לכן הוחלט לאתר מקום אחר להקמת בית הכנסת בצד המערבי של השדרה. כל התכניות נקטעו בשל מלחמת העולם הראשונה ורק בשנת 1921 החלו לבנות את בית הכנסת הגדול של תל-אביב ברחוב אלנבי. בתחילת שנות העשרים הוחלט לשפר ולהכשיר פארק לילדים, לגדר את הקטע שבין רחוב היכל התלמוד והרצל ולהכשירו כמגרש משחקים. נוסח המודעה בעיתון ידיעות תל אביב: "שדרות לילדים - הוחלט לקבוע את השדרה הראשונה אשר בקרן הרצל רק לילדים ולאסור שם את הכניסה לגדולים".

חלק מן המשפחות המייסדות שגרו לאורך השדרה נמנו עם "האצולה" התל אביבית. להלן פירוט על כמה ממשפחות אילו:

- בית אברהם ופייגה לב (שדרות רוטשילד 1): אברהם לב נולד ברוסיה, בה עסק במסחר נפט. לב עלה בשנת 1911 עם הון רב ורכש את אחד המגרשים הגדולים ובנה בית מרשים בתכנון

- הקבלן שמואל וילסון. לב עסק בפעילות ציבורית ענפה, חבר בוועד השכונה וועד הקהילה. כיום ניצב על המגרש מגדל מגורים בתכנון אדריכל אבנר ישר.
- בכיכר בחזית המגדל מוצבת יצירת הפסיפס של האמן נחום גוטמן "4,000 שנות היסטוריה". בלב הבריקה ניצבים שלושה קירות פסיפס המוקדשים לשלושה נושאים: ארזי הלבנון בנמל יפו בדרך לבית המקדש, יונה הנביא, ובמרכז אחוזת בית. על דפנות הבריקה הציב גוטמן 12 לוחות פסיפס מתולדות תל אביב-יפו. האנדרטה שהוצבה במקור בכיכר ביאליק, הועברה לשדרות רוטשילד בשנת 2012.
- בית מרדכי מגנט (שדרות רוטשילד 2): מרדכי עלה בשנת 1922 מאוקראינה ומונה כמנהל חשבונות של חברת "הבונה" שפעלה במבנה. לאחר מכן חקר את חברת "סיליקט" לייצור לבני בניין עם המהנדס בן טובים. בשנת 1933-1941 שימש המבנה כתחנת אוטובוסים "אגד". המבנה נהרס וחלק משטחו משמש כיום ככיכר.
- בית שמואל וסולטאנה טאג'ר (שדרות רוטשילד 3): שמואל וסולטאנה נמנו עם מייסדי תל אביב. שמואל עסק בתעשיית עור ובמסחר רהיטים. בשנת 1921 הצטרף ליוזמת הקמת שכונת מרכולת במרכז המסחרי. בתם היא הציירת ציונה טאג'ר. המבנה נהרס וחלקו משמש את הכיכר.
- בית פינחס ואלקה פרידמן (שדרות רוטשילד 4): פינחס ואלקה נמנו עם מייסדי תל אביב. הבית המקורי תוכנן על ידי האדריכל, מתכנן הגימנסיה, יוסף ברסקי בסגנון האופייני המשולב במוטיבים יהודיים. פינחס היה ממייסדי ספריית שער ציון, ועבד כסוכן של חברת התה ויסוצקי. כיום ניצב במיקום זה מבנה בסגנון בינלאומי משנות ה-30.
- בית שמואל ורחל יוחננוף (שדרות רוטשילד 5): שמואל ורחל נמנו עם מייסדי תל אביב. שמואל עלה ארצה מבוכרה והיה ממייסדי שכונת הבוכרים בירושלים. מאוחר יותר עבר ליפו ועסק בייצור רהיטים. היה בין מייסדי בית כנסת אוהל מועד. המבנה נהרס ומהווה חלק מהכיכר.
- בית משפחת ריזו לוי ומהודר (שדרות רוטשילד 6): בן ציון ריזו לוי ושרה נמנו עם מייסדי תל אביב אך ריזו נפטר ולא זכה לגור בבית. אלמנתו, נכדת אהרון שלוש גרה בבית עם הוריה רחל ובנימין מהודר.
- בית יהושע ובלה אהליבזון (שדרות רוטשילד 7): נמנו עם מייסדי תל אביב. יהושע היה צורף זהב במקצועו. הבית המקורי נהרס ובמקומו ניצב מבנה בסגנון בינלאומי בתכנון האדריכל יוסף כשדן. ותיקי העיר זוכרים את חנות "אתא" הראשונה שנפתחה בפינת הבית.
- בית ניסים ורחל קורקידי (שדרות רוטשילד 8): נמנו עם מייסדי תל אביב. ניסים, עסקן ציבור, עסק בהוראה ונהג להופיע כחזן בבית הכנסת ונודע כבעל קול ערב וצלול. הבית המקורי נהרס וכיום ניצב מבנה בסגנון בינלאומי בתכנון האדריכל יוסף כשדן.
- בית יוסף אליהו ופרחה שלוש (שדרות רוטשילד 9): נמנו עם מייסדי תל אביב. בני משפחת שלוש היו ממנהיגי הקהילה היהודית ביפו. פרחה, בת למשפחת מויאל, אף היא מעמודי התווך של הישוב היהודי. יוסף היה קבלן בעל בית חרושת לחומרי בנייה וסוחר קרקעות, בנה בתים רבים באחוזת בית כולל בניין גימנסיה הרצלייה. יוסף אליהו הקדיש את חייו לפעילות ציבורית ענפה. לבית המקורי החד קומתי נוספו שתי קומות בשנת 1921. בחזיתו ניתן לזהות עיטורים שנוצרו בבית החרושת של האחים שלוש בנווה צדק.
- בית משה ודורה חיינקו (שדרות רוטשילד 10): נמנו עם מייסדי תל אביב. תולדות המשפחה נחשפו לאחרונה בשנת 2009 לאחר שבמשך שנים הוגדרו כמי שנעלמו עקבותיהם. חיינקו שימש כפקיד בקונסוליה הרוסית ביפו, גורש על ידי הטורקים בשנת 1914 למצרים ומשם עבר לחפש את מזלו בארגנטינה. לאחר שנים עם שובו לארץ בשנת 1959 ביקש מראש העיר לקבוע שבנו יזהר יוגדר כילד הראשון שנוולד על אדמת תל אביב. משה נטמן בשנת 1967 בירושלים ועל מצבתו נחקק "ממייסדי העיר תל אביב". לבית נוספה קומה אחת ב-1921 ובתכנון עתידי יקום מגדל מלון ריץ קרלטון בצידו האחורי.
- בית יעקב ופרלה שלוש (שדרות רוטשילד 11): נמנו עם מייסדי תל אביב. יעקב, אח ליוסף אליהו, היה צעיר בניו של אהרון שלוש. הוא שימש כחבר הנהלת בנק אפ"ק. בקיאותו בתרבות המזרח הובילה להקמת אגודת "המגן" אשר מטרתה הייתה יצירת גשר בין ערבים ויהודים. הבית עבר שינויים רבים המסווים את צורתו המקורית.

- בית אברהם ורבקה פוגל (שדרות רוטשילד 12): נמנו עם מייסדי תל אביב. אברהם שימש כפקיד בכיר בדואר הרוסי. בנו משה היה הילד הקטן עליו הוטל לשלוף את הגורל בטכס הגרלת המגרשים של השכונה ב-11.4.1909. הרצח של אברהם פוגל שלא פוענח רשמית, בשנת 1939 הסעיר את הישוב. הקומה השנייה המחופה באבנים מסותתות נוספה בסוף שנות העשרה. בחזית הבית היה קבוע במשך שנים סמל מחתרת האצ"ל וציטוט: "האל שיצר ברזל לא רצה בעבדים".
- בית מוזס (שדרות רוטשילד 13): הבית נבנה ב-1925 בתכנון האדריכל יצחק קיפניס בסגנון עתיר קישוטים בהשפעת האר-נובו. אין פרטים ידועים על דוד מוזס הבונה הראשון, אך ידוע כי הבית שימש כבנק במשך שנים רבות. הבית נרכש ושוחרז בשנת 2013 על ידי האדריכלית אורית מילבואר ומשמש את גלריה זומר לאמנות עכשווית ומגורים.
- בית חיים והנייה חיסין (שדרות רוטשילד 14): נמנו עם מייסדי תל אביב. ד"ר חיסין נודע כרופא הראשון של תל אביב. עלה לארץ לראשונה בשנת 1882 כאיש תנועת ביל"ו, עזב לצורך לימודי רוקחות ורפואה ושב ארצה ב-1905 ומונה לראש הוועד הפועל של חובבי ציון. דמותו באיורי נחום גוטמן הפכה לאחר הסמלים המובהקים של "תל אביב הקטנה". לבית החד קומתי נוספו בשנות ה-30 קומות בסגנון בינלאומי.
- בית אליהו וחנה בריסקר במשותף עם אריה ושרה זילבר (שדרות רוטשילד 15): נמנו עם מייסדי תל אביב ובנו במשותף על מגרש אחד. אריה היה צייר שלטים, הזמר אריאל זילבר הוא נכדו ונושא את שמו. אליהו בריסקר היה פעיל בתנועה הציונית ונחשב לספר הראשון של תל אביב. המספרה שימשה כמרכז לעולים חדשים ולשכת מודיעין. הבית המקורי נהרס וכיום ניצב מבנה משנות ה-40.
- בית צינה ומאיר דיזנגוף (שדרות רוטשילד 16): נמנו עם מייסדי תל אביב. לבית זה נודעת חשיבות היסטורית לאומית היות ומדינת ישראל הוכרזה בבית מאיר דיזנגוף, ראש העירייה הראשון של תל אביב. דיזנגוף איש נמרץ ורב פעלים ביקש לעצב את דמותה של תל אביב כמרכז העם היהודי כולו. עם מות רעייתו צינה ב-1930 ייסד בביתו מוזיאון לאמנות להנצחת זכרה. הזרם המודרני באדריכלות יצר דינמיקה של התחדשות, בה הבתים האקלקטיים הוסבו למבנים מודרניים. ביתו של ראש העיר הראשון מאיר דיזנגוף לא נהרס אך עבר מספר שינויים עד שבשנת 1934 תכנן האדריכל קרל רובין מעטפת חדשה לתכלית מוזיאון לאמנות, המסווה בסגנון בינלאומי את המבנה שקדם לו. מוזיאון תל אביב לאמנות היה למרכז התרבות העירונית והוא פעל בבית עד 1971. דיזנגוף נפטר בשנת 1936 ובצוואתו הוריש את הבית לתושבי העיר. בארבעה עשר במאי 1948 הכריז דוד בן גוריון בבית זה על הקמת מדינת ישראל. בבית פועל כיום מוזיאון בית העצמאות.
- מול הבית במרכז השדרה ניצב פסל ברונזה של דיזנגוף רוכב על סוסתו (יצירתו של הפסל דוד זונדלוביץ).
- בית יעקב ורחל מטלון (שדרות רוטשילד 17): יעקב ורחל נמנו עם מייסדי תל אביב אך שמם אינו חקוק באנדרטת הראשונים בשדרה. יעקב בנה את ביתו בשנת 1909. עדות ל"זכאותו" להימנות עם מייסדי תל אביב קיימת בפרוטוקולים ראשונים בהם הוא מופיע כחבר באחוזת בית. ייתכן שבשל העובדה שהיה סוחר אמיד, לא נזקק להלוואה מבנק אפ"ק ולכן לא אותר בתקופת הקמת האנדרטה. בנוסף, לא היו לו צאצאים ולא היה מי שיבקש למענו. הבית המקורי נהרס בשנות ה-90 ועל שטחו מוקם מגדל מגורים בתכנון האדריכל אבנר ישר.
- שדרות רוטשילד 18: מבנה שתוכנן בשנת 1933 בסגנון בינלאומי. בחזית שני מוקדים עיקריים- מרפסות מוארכות היוצרות קו אופקי ומערך חלונות פינתי היוצר קו אנכי. אדריכל המבנה, פנחס היט, למד ארכיטקטורה בצרנוביץ, עלה בשנת 1925 והיה אדריכל פעיל באגודת האינג'נירים והארכיטקטים.
- בית בנין (שדרות רוטשילד 19): מבנה משרדים גדול החולש על פינת השדרה ונחלת בנימין. תוכנן בשנת 1938 על ידי האדריכל זכי שלוש, יליד נווה צדק, שלמד בפריז עבור מוריס וגיאן בנין. משפחת בנין היו מראשי הקהילה ואחת המשפחות האמידות של קהילת עדן. מוריס, איש עסקים ויזם, היה בעל נתינות בריטית ורכש קרקעות בתל אביב בשנות ה-20. בבית זה שכנה בשנות החמישים שגרירות ארה"ב.
- שדרות רוטשילד 20: על מגרש בניין חברת צים לשעבר הוקם מגדל מגורים ומסחר בתכנון האדריכל משה צור. וותיקי תל אביב זוכרים את השרפה הגדולה בשנת 1966 בה נלכדו 600

איש אשר חולצו במבצע הצלה על ידי מסוקים. הדליקה נמשכה חמש שעות ואחת המסקנות בעקבות הדליקה הייתה שיש להתקין טלפון בביתו של מפקד הכבאים בתל אביב.

- אנדרטת המייסדים מול שדרות רוטשילד מס' 20: בשנת 1951 נחנכה אנדרטת המייסדים במקום בו נחפרה הבאר הראשונה והוקם מגדל המים הראשון של תל אביב. בצידה המערבי חקוקים שמות 66 המשפחות שנמצאו מתאימות על פי קריטריונים של העירייה להימנות עם המייסדים. בצידה המזרחי של האנדרטה תיאר האמן אהרון פריבר שלבים בהתפתחות תל אביב.
- שלב ראשון: אזור שומם שורץ זוחלים ותנים.
- שלב שני: תקופת אחוזת בית- גימנסיה הרצלייה במרכז, בית דיזנגוף, מגדל המים ועץ שיקמה.
- שלב שלישי: התפתחות העיר בשנות השלושים- במרכז כיכר צינה דיזנגוף הישנה, בית ביאליק ובית תיאטרון הבימה הישן.
- שלב רביעי: תל אביב ככרך סואן ובו נמל ורבי קומות.

בריכת המים הניצבת לצד האנדרטה הינה לזכר מגדל המים שנהרס ב-1943. בשנת 1909 הוחל בקידוח הבאר הראשונה, בה נתגלו מים בעומק של עשרים וחמישה מטרים. ליד הבאר נבנה מגדל המים ועליו הותקנו שני דודי ברזל. במהלך השנים נוספו למבנה אגפים ומרפסות והוא תפקד כמוסד חשוב ומרכזי בתל אביב בו שכנו תחנת כבוי אש, משטרה ובית מעצר, מגן דוד אדום שכונו אז אגודה לעזרה מהירה, דואר וטלגרף. עם זאת הבית מוכר בעיקר כבית עיריית תל אביב הראשון ששכן במגדל המים עד שנת 1925.

בשנת 1911 החלו לבנות את שכונת נחלת בנימין. מייסדיה, אגודת סוחרים זעירים, רכשו חלק מאדמות כרם גיבאלי. השטח הצר והארוך ניצב בסמוך לשדרות רוטשילד, החל ממגדל המים עד רחוב גרוזנברג. בשנת 1913 החלו לבנות את השכונה "חברה חדשה", אגודה שאחד ממייסדיה היה עקיבא אריה וויס ונוסדה ב-1911. האגודה רכשה שטח ממזרח לשכונת "נחלת בנימין". רחוב הים היה שם רחובה הראשי של השכונה. בשנת 1914 הסתפחו שתי השכונות לתל-אביב והתאחדו לשכונה אחת.

בשנת 1918 חגגו את סיום מלחמת העולם הראשונה. לכבוד ביקורו של "הגנרל אלנבי משחרר ארצנו", הוחלט להסב את שם רחוב הים לרחוב אלנבי. הטקס החגיגי החל בשדרות רוטשילד ובישר תקופה חדשה.

בשנת 1925 הוכנה על ידי מתכנן הערים האדריכל פטריק גדס תכנית לעיר גנים. עד ליישומה, תוכננה תל-אביב שכונות-שכונות בהתאם ליוזמה פרטית של רכישת קרקעות. תכנית גדס הציעה להמשיך את תווי השדרה עד לכיכר ציבורית אותה ייעד גדס "למרכז האזרחי", כיום כיכר התזמורת על שם לאונרד ברנשטיין. השדרה הייתה הריאה הירוקה של העיר. אירועים שונים התקיימו בה, כגון שבוע הספר העברי, תחרות תחפושות, וצלמי רחוב שהנציחו את העוברים והשבים.

בשנת 2001 עברה השדרה "מהפך" בעיצובו של אדריכל הנוף גדעון שריג. הותקנו בה שבילי אופניים ומסלולי הליכה בהם מותקנים גופי תאורה. ביוזמת העירייה הותקנו רחובות הולנדיים בשני רחובות הניצבים לשדרה.

השדרה מהווה מוזיאון לסגנונות בנייה בהתאם להתפתחותה של העיר. עד רחוב נחלת בנימין ניתן לזהות את בתי שנות העשרה החד קומתיים הפרוריים, מנחלת בנימין ועד נחמני בולט הסגנון האקלקטי של שנות העשרים, ומנחמני עד היכל התרבות קיים ריכוז של מבנים בסגנון הבינלאומי תולדת שנות השלושים. קטע זה הוכרז בשנת 2003 כאתר מורשת עולם על ידי אונסקו. בניית המגדלים בחלק המערבי של השדרה ותוספות הבנייה החדשה על מבנים לשימור יצרו קו רקיע חדש, שכונת של חדש מול ישן, של עבר והווה.

המאמר באדיבות שולה וידריך חוקרת תולדות תל אביב